

Prístupy k definovaniu termínu diskurz v súčasnej ruskej a slovenskej jazykovede

Irina Dulebová, Filozofická fakulta UK, duleba@chello.sk

Kľúčové slová: diskurz, diskurzívna analýza, komunikačný aspekt, lingvokultúrny výskum

Ключевые слова: дискурс, дискурсивный анализ, коммуникативный аспект, лингвокультурологическое исследование

Pojem diskurz je dnes jedným z najintenzívnejšie používaných termínov v humanitných a sociálnych vedách i v politických a mediálnych kruhoch. Je obľúbený u vedcov, novinárov, predstaviteľov kultúry a podnikania, využíva sa na pomenovanie rôznorodých fenoménov spoločenského života. Vo vedeckej literatúre a v súčasnosti už aj na stránkach internetu je nespočetné množstvo rozličných definícií, interpretácií a analytických výskumov spojených s pojmom diskurz. Navyše, prebiehajú diskusie o opodstatnenosti používania tohto pojmu v humanitných a sociálnych vedách.

Diskurzy sa už tradične sa rozdeľujú podľa jednotlivých sociálnych sfér (napr. mediálny, politický, vedecký) alebo na základe užšie špecifikovanej témy (napr. diskurz neznášanlivosti, dnes dokonca aj veľmi široko diskutovaný tzv. genderný diskurz a pod.). V rámci diskurzov sa rozlišujú diskurzy dominantné a alternatívne. Všeobecne môžeme definície diskurzu rozdeliť na užšie a širšie. V užšom slova zmysle za diskurz môžeme považovať podľa M. Hallidaya (Halliday, M., 1994) každú textovú jednotku prevyšujúcu svojim rozsahom vetu (ide teda o čiastočnú synonymiu tohto výrazu s pojmom text). Podobnú definíciu diskurzu podáva vo svojom lingvistickom slovníku aj D. Crystal, ktorý vidí v ňom praktickú realizáciu rečového správania, konkrétny, realizovaný rečový akt, ktorý sa stavia do opozície voči ideálnosti jazyka (Crystal, D. 1990). Jazykovedné definície diskurzu sú vždy logicky užšie než sociálne, ale takmer v každej definícii sa spája idea textu a sociálneho procesu, a je „chápaný celkovo ako písomný alebo rečový produkt komunikačnej činnosti“ (Van Dijk, T., 1989) alebo, - a táto definícia ruského odborníka sa nám javí napriek svojej zdanlivej krátkosti mimoriadne výstižná a sémanticky hutná, - ako „reč ponorená do sociálneho kontextu“ (Можейко, А., 2001, s.331). Práve sociálny kontext robí podstatu diskurzu najrelevantnejšou z hľadiska každého výskumu (aj lingvistického) každého druhu komunikácie. Veľmi zaujímavým postojom v problematike čiastočnej synonymie pojmov diskurz a text sú úvahy Mary Talbot, ktorá chápe text ako „pozorovateľný produkt interakcie – kultúrneho objektu a diskurz ako samotný proces interakcie – kultúrnej aktivity... rozdiel je teda rozdielom medzi produktom a procesom, medzi objektom a aktivitou“ (Talbot, M., 2007).

Širšiu definíciu pojmu „zahŕňajúcu sociálne a historické chápanie diskurzu v jeho komunikačnom aspekte a inšpirovanú dielom Michela Foucaulta“, podáva slovenský vedec M. Bočak, ktorý vychádza z neoddeliteľnosti produkcie a recepcie kultúry a definuje ju ako „relatívne súdržný systém spoločensky produkovaných a reprodukováných označujúcich praktík a reprezentácií a nimi dočasne fixovaných výsledkov, ktorý sa vyvíja v konkrétnom kultúrnom časopriestore v závislosti od materiálno-technologických a sociálno-inštitucionálnych podmienok v tesnej súvislosti so sociálnymi vzťahmi a praktikami....zväčša sa viaže na konkrétnu tematickú oblasť, súvisiacu s konkrétnym spoločenským konaním (sociálnymi praktikami) a tvorí tak paradigmu (rámec) vedenia, komunikovania a konania v/o tejto oblasti“ (Bočak, M., 2008, s.119).

Viacerí odborníci vo svojich definíciách zdôrazňujú aj normatívnu povahu diskurzu, teda jemu vlastné určité normatívne očakávania, inak povedané, o čom a ako sa musí hovoriť s ohľadom na konkrétnu situáciu. Z pohľadu jednej z najvýznamnejších predstaviteľiek postsovietskej lingvistiky bieloruskej profesorky Uchvanovovej-Šmygovovej, ktorá sa zaoberá problematikou diskurzívnej analýzy „je to sústava racionálne organizovaných pravidiel, používania slov a vzájomných vzťahov jednotlivých vyjadrení“ (УХВАНОВА-ШМЫГОВА, И., 1998, s. 49). Normatívnosť však treba chápať skôr vo význame filozofickom, abstraktnom, teda podľa ruského odborníka Silantjeva „v perspektíve diskurzov neexistuje inštitucionálna riadiaca štruktúra, jej moc sa rozprestiera imanentne na úrovni predstáv o svete“ (СИЛАНТЬЕВ, И., 2003, s.56)

Interdisciplinárnu povahu diskurzu výstižne podčiarkuje vo svojej štúdii slovenský už spomínaný odborník v oblasti masmediálnej komunikácie M. Bočák: „z hľadiska podielu jednotlivých vied na konštituovaní štúdií diskurzu by sme mohli uvažovať hlavne o chápaní monodisciplinárnom (diskurz z perspektívy jednej disciplíny), interdisciplinárnom či trans-, ba až postdisciplinárnom... Pojem tak v lingvistike slúži aj na vnútornú kritiku tradičnej orientácie disciplíny na jazyk ako ideálny fenomén, je hlasom teoretikov novej paradigmy, objavujúcim sa po pragmatickom obrate v jazykovede, volajúcich po skúmaní javov ukotvených v každodennej rečovej praxi, teda analýze jazyka v aktuálnom použití“ (Bočák, M., 2009)

Do vedy, ako pojem zasluhujúci si hlbšiu analýzu a väčšiu pozornosť vstupuje diskurz spoločne s pojmom diskurzívna analýza, pri ktorej sa pozornosť začala sústreďovať z textu na pole kontextu (sociálneho, znakového a pod.) a extralingválne okolnosti vzniku textu. Do analýzy textov boli zapojené také kategórie ako naratívna analýza, scenár, frame, auditórium, status, interpretácia. V podstate sa nedá nesúhlasiť s už citovanou bieloruskou lingvistkou Uchvanovovou-Šmygovovou v tom, že „diskurzívna analýza ignoruje nielen hranice konkrétneho textu, ale aj disciplinárne limity a získava postavenie interdisciplinárneho výskumného smeru“ (УХВАНОВА-ШМЫГОВА, И., 2002, s.11).

Diskurzívna analýza je teda komplexnou analýzou všetkých druhov obsahu a rekonštrukciou všetkých kontextov. Diskurz preto predstavuje text, ktorý „sa otvára“ subjektmi v procese komunikácie. Text nevyhnutne vstrebáva „množstvo významov a rozličných aspektov, druhov, typov obsahu. Sú to aj významy, ktoré do neho vkladajú subjekty komunikácie, aj významy ako výsledok zlúčenia komunikatívnej a situačnej roviny, aj významy vznikajúce rôznorodou skúsenosťou komunikujúcich: intelektuálnou, národnostnou a kultúrnou, historickou, jazykovou, sociálnou, estetickou a pod.“ (УХВАНОВА-ШМЫГОВА, И., 2002, s.10).

Táto myšlienka je mimoriadne dôležitá pre každý lingvokultúrne zameraný výskum v jazykovede, pretože vysvetľuje dôvod, pre ktorý často sa považuje za potrebné vytýčiť si za objekt výskumu práve diskurz, a nie jazyk, text, reč, komunikáciu a podobné v lingvistike frekventované pojmy. Analýza diskurzu nie je teda úplne totožná s analýzou jazyka (hoci jazyková analýza je pri analýze diškurzu, nepochybne, kľúčovou zložkou). Kapacita celosvetového formátu v otázkach diskurzívnej analýzy M. Foucault vidí rozdiel medzi analýzou jazyka a analýzou diskurzu už v základnej otázke: prvý typ analýzy odpovedá na otázku, „podľa akých pravidiel bola určitá výpoveď (a iné podobné výpovede) vytvorená“, kým druhý typ analýzy zaujíma, „ako to, že sa objavila daná výpoveď a nie iná“ (Foucault, M., 1972, s.27).

Moderné ruské chápanie diskurzu ako znaku a symbolu kultúry, teda ako kultúrneho kódu, považuje za jeho najdôležitejšiu vlastnosť podmienenosť daným kultúrnym prostredím, a teda „sociálne a kultúrne determinovaný spôsob verbálnej artikulácie“ (Можейко, М., Лепин, С, 2001. s.228).

Do ruskej lingvistiky slovo diskurz (дискурс) prišlo v polovici 20. storočia z francúzštiny a zostalo v nezmenenej podobe. Hlboký a všestranný výskum diskurzu v RF dnes realizuje jedna z najuznávanejších autorít v danej oblasti profesorka Jelena Šejgalova (Е.И. Шейгал), ktorej posledná monografia je plne venovaná výskumu politického diskurzu a je mimoriadne populárna v súčasnej ruskej lingvistike. Podľa J. Šejgalovej sa diskurz charakterizuje nasledovnými komunikačno- funkcionálnymi parametrami:

1) hraničnosťou a súčasne absenciou prísnych štruktúrnych obmedzení. Môže zahŕňať hocikaké množstvo jednotiek rečovej činnosti,

2) systémovosť, ktorá spočíva v dodržiavaní zákonitostí produkovania každého diskurzu a jeho zložiek regulárnymi spôsobmi rečovej činnosti (sémantickými, pragmatickými, syntaktickými a pod.),

3) funkčná dokonalosť a komunikačná jednoznačnosť konkrétneho diskurzu. Daný parameter je považovaný vo vedeckej výskumnej praxi za kritérium prechodu jednotky rečovej činnosti do konkrétneho diskurzu jazykovej osobnosti (Шейгал, Е., 2000, s.16).

Šejgalová pri výskume konkrétneho diskurzu jazykovej osobnosti schematicky prezentuje ako integráciu základných „reč ovplyvňujúcich síl... argumentujúcim vektorom je ten objekt alebo jav, na sémantický popis ktorého je orientovaný diskurz. Sémantická informácia je usmerňovaná kritériom pravdivosti/klamlivosti významu. Vektorom motivujúcej sily sú všetky objekty a javy tesne spojené s osobou recipienta a tvoria fond spoločných vedomostí komunikantov. Sigmatická informácia je signálom odosielateľa adresátovi o fonde spoločných názorov a je regulovaná kritériom úprimnosti/neúprimnosti“. (Шейгал, Е., 2000, s.18)

Môžeme z toho urobiť záver, že diskurz je textom realizovaným v konkrétnej komunikatívnej situácii a úplne rovnoprávne sú vždy v ňom prítomné roviny: predmetná a tematická, subjektívna a tematická. Inými slovami v diskurze stále konštruujeme nielen svet ale aj seba, a robíme to zakaždým akoby vždy odznova. Podľa Šejgalovej v potenciálnom rozmere je diskurz zložitým semiotickým priestorom s verbálnymi a neverbálnymi znakmi pre danú komunikačnú sféru, a obsahuje teaurus precedentných výrazov a textov a predstavy o typických modeloch rečového správania a súbor rečových konaní a žánrov, špecifických pre daný typ komunikácie.

Výstižným pohľadom na opodstatnenosť prítomnosti pojmu diskurz v modernej lingvistike je podľa nás aj názor slovenskej rusistky N. Demjanovej, ktorá píše, že „východiskovými maticami skúmaní jazyka v priebehu niekoľkých posledných desaťročí sa stávali kognitivismus, antropocentrizmus a lingvokulturologizmus...“ (a je preto logické, že s tým bude spojené aj množstvo nových termínov a pojmov, pre klasický prístup štrukturalizmu možno aj sporných), ale keď „sú aplikované v matici kognitivistických výskumov, nachádzajú svoje opodstatnenie a plynule sa implementujú ako plne legitímne do jazykovej praxe. Jedným z prvých vôbec sa stal termín diskurz, ktorý... demonštroval priestor mentálnej a kognitívnej aktivity, sémantických súvislostí, tvorených jedincami (nositelia jazyka a kultúry) v spoločnosti iných jedincov, v závislosti od ich intencionality (diskurz politickej moci, diskurz novej politickej elity, autoritársky diskurz, diskurz demokratizácie a i.)“ (Demjanová, N., 2010).

Mnohoaspektovosť fenoménu diskurzu zdôrazňujú aj bratislavskí slovakisti O. Orgoňova a J. Dolník, ktorí ho pravom „vnímajú ako multidimenzionálny jav zahŕňajúci nielen lingvistický aspekt, ale tiež napríklad sociálny, psychologický, kognitivistický, semiotický, kulturologický a iné aspekty“ (Orgoňová, O., Dolník, J., 2010. S.64) a tak mnohoaspektne aj pristupujú ku nemu vo svojich výskumoch.

To, že nastal čas vyhraniť postoje slovenskej vedy k pojmu diskurz, aj to, že slovenská lingvistika ho vníma so všetkou vážnosťou svedčí aj plánovaná na september 2001 medzinárodná vedecká konferencia *Jazyk a diskurz v kultúrnom a politickom kontexte*, ktorú

organizuje Jazykovedný ústav L. Štúra SAV, výsledky ktorej, bez pochyb, prispajú k etablovaníu pojmu diskurz na slovenskej akademickej pôde.

Zložitost' vysvetlenia pojmu diskurz je podľa nás výstižne obsiahnutá v myšlienke ruskej lingvistky Aruťunovovej: „dualita významu pojmu diskurz spočíva v prelínaní činnosti a jej výsledku“ (Арутюнова, Н., 1990. s.136). Na zaver môžeme konštatovať, že väčšina ruských a slovenských lingvistov dnes vyjadruje presvedčenie, že analyzovať diskurz nie je úplne to isté ako analyzovať jazyk a preto považujú za vhodné a potrebné v súčasnej modernej jazykovede venovať sa výskumu diskurzu, a nielen výskumu jazyku, textu, reči, ktoré sú predsa pojmami odlišnými od diskurzu. Vzťah a rozdiel textu a diskurzu môžeme charakterizovať ako vzťah a rozdiel medzi produktom a procesom, medzi objektom a aktivitou. Diskurz je vlastne textom realizovaným v subjektnej komunikatívnej situácii, ktorá je navyše podmienená množstvom sociálnych, lingvokultúrnych a iných významných extralingvistických faktorov, ktoré sa už dnes tradične zohľadňujú vo väčšine jazykových výskumov.

Literatúra

- BOČÁK, M.: Diskurz: neurčitá cesta kultúrnych, mediálnych a komunikačných štúdií do centra svojho záujmu. In: Foret, M. – Lapčík, M. – Orság, P. (eds.): *Kultura–Média–Komunikace 1/2009. Spektákl, mizející realita a (ne)bezpečí informací, diskurs(y) o diskursu*. Olomouc: Univerzita Palackého 2009. ISSN 1804-0365, s. 117–146
- BOČÁK, M.: Diskurz ako predmet transdisciplinárneho výskumu. In: 3. študentská vedecká konferencia: Zborník príspevkov. Slančová, D. – Bočák, M. – Žarnovská, I. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove. ISBN 978-80-8068-743-4, s. 526–537
- CRYSTAL, D.: *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. 6th ed. Malden – Oxford – Carlton: Blackwell. 2008, ISBN 13- 9781405152976
- DEMJANOVA, N.: Náčrt analýzy politickej metafory v jazyku masmédií. Existuje pozitívna politická metafora? In: *Jazyk a kultúra*. Internetový časopis Lingvokulturologického a prekladateľsko-tlmočnického centra excelentnosti pri Filozofickej fakulte Prešovskej univerzity v Prešove, 2/2010, ISSN 1338-1148
- FOUCAULT, M.: *The Archaeology of Knowledge*, London: Tavistock Publications. 1972, ISBN 10- 0394711068
- HALLIDAY, M.: *An Introduction to Functional Grammar (Second Edition)*. London: Arnold. 1994, ISBN 13-978-0340761670
- ORGOŇOVÁ, O. – DOLNÍK, J.: *Používanie jazyka*. Bratislava: Univerzita Komenského 2010. ISBN 978-86-223-2925-5.
- TALBOT, M.: *Media Discourse: Representation and Interaction*. Edinburgh: Edinburgh University Press., 2007. 192 s. ISBN: 0748623477
- АРУТЮНОВА, Н.: Дискурс. In: *Лингвистический энциклопедический словарь*. Ed. Ярцев, В. Москва: Советская энциклопедия, 1990. s. 136-137. ISBN 5-85270-239-0.683 s.
- ВАН ДЕЙК, Т. А.: *Язык. Познание. Коммуникация*. Москва: Прогресс, 1989, 312 s. ISBN 5-80157-202-3
- МОЖЕЙКО, М., ЛЕПИН, С.: Дискурс. In: *Новейший философский словарь*. Минск: Интерпрессервис, 2001. s. 327 – 330. ISBN 985-428-636-3
- СИЛАНТЪЕВ, И.: Коммуникативные стратегии культуры. In: *Введение в теорию коммуникации*. Новосибирск: НГУ, 2003
- УХВАНОВА-ШМЫГОВА, И.: Каузальный анализ политического текста . In: *Методология исследования политического дискурса: Актуальные проблемы содержательного анализа общественно-политических текстов: сб. науч. трудов* . Минск : Белгосуниверситет, 1998. s. 45-52.

УХВАНОВА-ШМЫГОВА, И.: Дискурс-анализ в контексте современных исследований. In: *Методология исследования политического дискурса: Актуальные проблемы содержательного анализа общественно-политических текстов*. 3. Минск. 2002. s. 6-28.

ШЕЙГАЛ, Е. 2000.: *Семиотика политического дискурса*. Москва, Волгоград: Перемена 2000. 175 s.

Абстракт

В нашей статье мы анализируем взгляды современных русскоязычных и словацких лингвистов по поводу определения сущности широко сегодня обсуждаемого понятия дискурс и приходим к выводу, что их объединяет взгляд на дискурс как на текст реализованный в конкретной коммуникативной ситуации, обусловленной множеством социальных и лингвокультурных факторов.